sellelaadiline Eestis ja andis hoogsat tõuget ja eeskuju eesti seltsimajade ehitamiseks ka teistes suuremais kodumaa linnades. „Vanemuise" uue maja valmissaamisega asub temas tegevusse ka esimene eesti elukutseline näiteseltskond K. Menningi juhatusel. Uues majas võrsus ühtlasi uus elutihedam ja -lähedam vaim realistlikuma käsitlusviisiga. „Vanemuise" laval teostatakse teatrireform, luuakse kool, mis rohkete aastate jooksul on tooniandvam eesti lavakunstis.

„Vanemuise" kõrval teotses teise vanema, Tartus asupaika leidnud seltsina, millel eesti kultuuriloos ärkamisajal väga silmapaistev koht, 1872. a. tegevusse astunud Eesti Kirjameeste Selts. Põhikirja järele seadis selts oma pea-ülesandeiks eesti keeles „üldiskasuliste" (mitte vaimuliku sisuga) raamatute väljaandmise, ergutada autoreid paremate raamatute kirjutamisele, edendada teaduslikku tööd ja asutada raamatukogu ja muuseum. Selts koondas enese ümber pea kõik silmapaistvamad eesti haritlased ja rohkesti liikmeid üle kogu maa, eriti palju just külast. Nii näiteks kuulus seltsi 1882. a., mil seltsi liikmete arv oli jõudnud kulminatsioonipunktini, 1130 inimest, nende hulgas kodumaa linnadest 304 (26,7%), külast 699 (61,4%). Selts arendas paljude aastate kestel üsna intensiivselt haridustööd, korraldades nii Tartus kui mujal hulga koosolekuid, mil oli rohkesti äratav mõju ka laiemaisse hulkadesse. Samal ajal käsiteldi seltsis suure agarusega eesti keele ning kirjanduse küsimusi, õhutati ja korraldati vanavara korjamist; eriti suurt rõhku pandi, nagu põhikirjaski rõhutatud, eestikeelsete raamatute soetamisele. 1890. a. oli seltsi toimetusel ilmunud juba 90 numbrit mitmesuguseid väljaandeid, nende hulgas rohkesti kooliraamatuid.

Hurt-Jakobsoni konflikt, millesse tõmbusid teisedki eesti silmapaistvamad tegelased, ei jäänud tagajärjetuks ka Eesti Kirjameeste Seltsi elus. 1881. a. lahkus oma kohalt seltsi kaua-aegne president J. Hurt ja jäi hulga teiste seniste kaastegelastega seltsi elust eemale. Seltsi arenemine avaldas küll esialgu pärast Hurti lahkumist koguni tõusu, liikmete arv tõusis enneolemata kõrguseni, ka tegevus arenes endises sihis nähtava tagajärjega. Kuid varssine C. R. Jakobsoni surm ja mõni aasta hiljemini (1886. a.) seltsi juhataja dr. M. Veske lahkumine Tartust süvendas kriisi, mis ajutiselt seltsi elus vähemalt väliselt oli summutatud. Liikmete hulk kahanes, eriti aga aktiivsemate tegelaste arv, tegevus läks tagurpidi. H. Treffner ja dr. K. A. Hermann, seltsi järgnevad presidendid, olid jõuetud ettevõttele uut elu andma. Uuesti puhkesid lahkhelid. Seltsi elu läks niivõrt korratuks, et ministeeriumilegi põhikirja järele nõutavat ametlikku aasta-aruannet ei suudetud kokku seada ja ära saata. 1893. a. suleti selts valitsuse poolt, kuna tema varandus ja kogud läksid teiste Tartu seltside kätte.

Kolmas eesti ärkamisaja tähtsam ettevõte — Eesti Aleksandrikooli asutamise korraldus — on samuti seotud Tartuga. Küll on see eestikeelse kõrgema kooli esimene algatus pärit Viljandimaalt, kuid selle teostamise juhtimiseks valitud peakomitee asupaigaks sai Tartu linn, kus samuti peeti ka kogu maal asutatud abikomiteede saadikute koosolekuid. Siin anti ühtlasi kindlam ideoloogiline alus kogu ettevõttele ja tehti eestikeelse kõrgema kooli mõtte propageerimisega rohkesti rahvuslikku äratamistööd, mille eesotsas seisis rohkete aastate jooksul dr. J. Hurt. 1871. a. alustatud rahakorjamine kavatsetud kooli heaks tõi lõppeks kokku 100 000-rublalise kapitali; juba see summa üksi näitab küllalt selgesti seda suurt vaimustust, mis eestikeelse kõrgema kooli mõtet rahva seas kandis. 1884. a. lõpetati Vene valitsuse käsul Aleksandrikooli pea- ja abikomiteede tegevus. Eestikeelse kõrgema rahvakooli esimene algatus ei leidnud küll teostamist, Vene valit-

Tartu, lk. 169